

## Kur'ân'ın Ahkâm Boyutu Bağlamında Fıkhî Tefsirin Tarihi Gelişimi: Vahiyden Taklid Dönemine Uzanan Süreç

**Besri BİLGETAY**

Diyanet İşleri Başkanlığı, Güzelyurt/Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti  
[iddilibasri@hotmail.com](mailto:iddilibasri@hotmail.com), <https://orcid.org/0000-0001-9102-8612>

### Araştırma Makalesi

#### Süreç

Geliş Tarihi: 09.05.2026

Kabul Tarihi: 09.09.2026

**İntihal:** Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

**Etik Beyan:** Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

**Finansman:** Yazar, bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadığını kabul eder.

**Çıkar Çatışması:** Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

#### Telif Hakkı:

© Besri Bilgetay | Creative Commons Attribution – Noncommercial 4.0 (Cc By Nc) International License

### Öz

Bu çalışma, fıkhî tefsirin tarihsel gelişim sürecini vahiy döneminden başlayarak sahâbe, tâbiûn, tebeu't-tâbiîn ve mezheplerin kurumsallaştığı dönemlere kadar kronolojik bir çerçevede incelemeyi amaçlamaktadır. Araştırmanın temel problemi, fıkhî tefsirin yalnızca ahkâm âyetlerinin yorumu ile sınırlı bir faaliyet olmayıp aynı zamanda İslâm düşüncesinin teşekkül sürecinde metodolojik, ictihadî ve toplumsal dönüşümlerle nasıl şekillendiğinin yeterince sistematik biçimde ortaya konulamamış olmasıdır. Bu bağlamda çalışma, fıkhî tefsirin ortaya çıkış sebeplerini, gelişim aşamalarını ve farklı dönemlerde kazandığı metodolojik karakteri tahlil etmeyi hedeflemektedir. Literatürde fıkhî tefsire dair yapılan araştırmaların büyük ölçüde belirli müfessirler, mezhepler veya ahkâm âyetleri etrafında yoğunlaştığı; buna karşılık fıkhî tefsirin tarihî seyri ile metodolojik dönüşümünü birlikte ele alan bütüncül çalışmaların sınırlı kaldığı görülmektedir. Bu çalışma, söz konusu boşluğu doldurmayı amaçlayarak fıkhî tefsirin ilk dönemlerden itibaren geçirdiği ilmî ve metodolojik dönüşümü ortaya koymakta; özellikle vahiy, sünnet, sahâbe ictihadı ve mezhep merkezli yorum anlayışları arasındaki süreklilik ve farklılaşmaları mukayeseli biçimde değerlendirmektedir. Araştırmada nitel araştırma yöntemi benimsenmiş; klasik tefsir, hadis, fıkıh usûlü ve Kur'ân ilimleri literatürü esas alınarak tarihsel ve analitik inceleme yöntemi uygulanmıştır. Bu çerçevede erken dönem rivâyet birikimi, usûl literatürü ve mezhep merkezli yorum gelenekleri birlikte değerlendirilmiş; farklı dönemlerde ortaya çıkan yorum yöntemleri karşılaştırmalı bir bakış açısıyla incelenmiştir. Çalışma sonucunda, fıkhî tefsirin Kur'ân'ın nüzûlü ile birlikte başladığı, ilk dönemde daha çok vahyin açıklanması ve pratiğe aktarılması işlevini üstlendiği, sonraki süreçte ise ictihad faaliyetleri ve mezhep ekollerinin teşekkülüyle birlikte sistematik bir yorum disiplinine dönüştüğü tespit edilmiştir. Ayrıca sahâbe ve tâbiûn dönemlerinde maslahat, illet ve hikmet merkezli yorum anlayışının öne çıktığı; ilerleyen dönemlerde ise mezhebî aidiyetlerin fıkhî tefsir faaliyetleri üzerinde belirleyici bir rol oynadığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu yönüyle çalışma, fıkhî tefsirin yalnızca hukukî hükümleri açıklayan bir alan olmadığını; aynı zamanda İslâm düşüncesinin tarihî gelişimini, yorum yöntemlerini ve ilmî dönüşüm süreçlerini yansıtan önemli bir disiplin olduğunu ortaya koymaktadır.

**Anahtar Kelimeler:** Tefsir, Fıkhî Tefsir, Ahkâm Âyetleri, Mezhep, Yorum Metodolojisi.

**Atıf Bilgisi:** Bilgetay, Besri. "Kur'ân'ın Ahkâm Boyutu Bağlamında Fıkhî Tefsirin Tarihi Gelişimi: Vahiyden Taklid Dönemine Uzanan Süreç". *Mersin İlahiyat Dergisi* 4 (2026), 82-99.

# The Historical Development of Fiqhî Tafsir in the Context of the Legal Dimension of the Qur'an: The Process from Revelation to the Period of Taqlid

**Besri BİLGETAY**

Presidency of Religious Affairs, Güzelyurt / Turkish Republic of Northern Cyprus

[iddilibasri@hotmail.com](mailto:iddilibasri@hotmail.com), <https://orcid.org/0000-0001-9102-8612>

## Research Article

### History

Received: 09.06.2026

Accepted: 29.08.2026

### Plagiarism:

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

**Ethical Statement:** It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

**Funding:** The author acknowledges that they received no external funding in support of this research.

**Competing Interests:** The author declares that have no competing interests.

### Copyright:

© Besri Bilgetay | Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 (CC BY-NC) International License

**Abstract:** This study aims to examine the historical development of fiqhî tafsir within a chronological framework beginning from the period of revelation and extending through the eras of the Companions, the Tâbi'ün, the Taba' al-Tâbi'in, and the period in which legal schools became institutionalized. The principal problem addressed in this research is that fiqhî tafsir has generally been considered merely as an interpretive activity concerning legal verses, whereas its role in shaping Islamic thought through methodological, juristic, and socio-intellectual transformations has not been systematically analyzed in a comprehensive manner. In this context, the study seeks to investigate the factors behind the emergence of fiqhî tafsir, its developmental stages, and the methodological characteristics it acquired in different historical periods. Existing scholarship on fiqhî tafsir has largely focused on particular exegetes, legal schools, or specific legal verses. However, comprehensive studies that simultaneously address both the historical trajectory and methodological transformation of fiqhî tafsir remain limited. This study attempts to fill this gap by presenting the scholarly and methodological evolution of fiqhî tafsir from its earliest stages onward. In particular, it comparatively evaluates the continuities and divergences between revelation, the Prophetic Sunnah, the juridical reasoning of the Companions, and madhhab-oriented interpretive approaches. The research adopts a qualitative methodology and employs historical and analytical methods based on classical literature in Qur'anic exegesis, Hadith, legal theory, and Qur'anic sciences. Within this framework, early narrational traditions, methodological literature, and madhhab-centered interpretive traditions have been examined together, while the interpretive methods that emerged in different periods have been analyzed comparatively. The findings of the study demonstrate that fiqhî tafsir originated simultaneously with the revelation of the Qur'an and initially functioned primarily as a means of explaining and implementing divine revelation in practical life. In later periods, however, with the expansion of ijtihād activities and the formation of legal schools, it evolved into a systematic discipline of interpretation. Furthermore, the study reveals that interpretive approaches centered on public interest (maşlahā), legal causation ('illa), and wisdom (hikma) were particularly prominent during the periods of the Companions and the Tâbi'ün, whereas in subsequent centuries sectarian affiliations became increasingly influential in shaping fiqhî tafsir activities. Accordingly, this study concludes that fiqhî tafsir should not be regarded merely as a discipline concerned with explaining legal rulings; rather, it represents a significant intellectual tradition reflecting the historical development of Islamic thought, interpretive methodologies, and scholarly transformation processes.

**Keywords:** Tafsir, Fiqhî Tafsir, Ahkâm Verses, Madhhab, Methodology of Interpretation.

**Cite as:** Bilgetay, Besri. "The Historical Development of Fiqhî Tafsir in the Context of the Legal Dimension of the Qur'an: The Process from Revelation to the Period of Taqlid". *Mersin Theology Journal* 4 (2026), 82-99.

## **Kur'ân'ın Ahkâm Boyutu Bağlamında Fıkhî Tefsirin Tarihî Gelişimi: Vahiyden Taklid Dönemine Uzanan Süreç**

### **Giriş**

Kur'ân-ı Kerîm'in anlaşılması ve yorumlanması, İslâm ilim geleneğinin en temel meselelerinden biri olmuştur. Zira Kur'ân, yalnızca belirli bir döneme hitap eden tarihî bir metin değil; inanç, ibadet, hukuk, ahlâk ve toplumsal hayatı düzenleyen evrensel ilkeleri ihtiva eden ilâhî bir kitaptır. Bu sebeple tarih boyunca Kur'ân'ın doğru anlaşılması ve hayata tatbik edilmesi amacıyla farklı tefsir ekolleri teşekkül etmiş; özellikle amelî hükümler içeren âyetlerin yorumlanması etrafında zengin bir ilmî birikim meydana gelmiştir. Bu bağlamda fıkhî tefsir, ahkâm âyetlerini merkeze alarak Kur'ân'dan hüküm çıkarma faaliyetini ifade eden önemli bir tefsir yöntemi olarak ortaya çıkmıştır.

Fıkhî tefsir faaliyetinin temelleri vahiy dönemine kadar uzanmakta; Hz. Peygamberin Kur'ân'ı açıklama göreviyle başlayan bu süreç, sahâbe, tâbiûn ve sonraki dönemlerde sistematik bir ilmî disiplin hâline gelerek gelişimini sürdürmektedir. Özellikle ahkâm âyetlerinin yorumunda ortaya çıkan farklı yaklaşımlar, zamanla mezhep ve usûl farklılıklarının da etkisiyle zengin bir tefsir literatürünün oluşmasına zemin hazırlamıştır. Bu bağlamda fıkhî tefsirin tarihî gelişim sürecini incelemek hem İslâm hukuk düşüncesinin oluşumunu hem de Kur'ân yorum metodolojisinin geçirdiği evreleri anlamak bakımından büyük önem arz etmektedir.

Tarih boyunca dinî, ilmî ve felsefî eserlerin doğru anlaşılabilmesi için onları açıklayan şerh, hâşiye ve izah çalışmalarına ihtiyaç duyulmuştur. Nitekim tarihî kaynaklar incelendiğinde birçok eserin farklı dönemlerde tekrar tekrar şerh edildiği görülmektedir. İnsanlığı hidâyete ulaştırmayı hedefleyen Kur'ân-ı Kerîm söz konusu olduğunda ise bu ihtiyaç daha belirgin hâle gelmektedir. Çünkü Kur'ân'da hükümleri açık biçimde anlaşılan âyetler bulunduğu gibi, açıklama ve yorum gerektiren mücmel yahut müşkil ifadeler de yer almaktadır.<sup>1</sup> Bu durum, tefsir faaliyetini İslâm ilim geleneğinin merkezî disiplinlerinden biri hâline getirmiştir.

Bu araştırmanın temel amacı, fıkhî tefsirin tarihî gelişim sürecini vahiy döneminden başlayarak sistematik biçimde incelemek; bu süreçte ortaya çıkan yorum yöntemlerini, ictihad anlayışlarını ve ahkâm âyetlerine yaklaşım biçimlerini ortaya koymaktır. Çalışmada özellikle vahiy dönemi, sahâbe, tâbiûn, tebeu't-tâbiûn ve mezheplerin kurumsallaştığı dönemler esas alınarak fıkhî tefsirin geçirdiği aşamalar kronolojik bir bütünlük içerisinde ele alınacaktır. Böylece Kur'ân'ın amelî hükümlerinin anlaşılması sürecinde oluşan ilmî birikimin tarihsel seyri ve metodolojik dönüşümü ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Araştırmada tarihsel analiz, karşılaştırmalı değerlendirme ve literatür incelemesi yöntemleri birlikte kullanılmıştır. Öncelikle klasik tefsir, usûl, hadis ve tabakât kaynakları taranmış; ardından ahkâm âyetlerinin yorumunda öne çıkan yaklaşımlar mukayeseli olarak değerlendirilmiştir. Çalışmada rivâyet ve dirâyet tefsiri kaynakları birlikte dikkate alınmış; ayrıca mezheplerin usûl anlayışlarının fıkhî tefsirin gelişimine etkileri incelenmiştir. Bu çerçevede Kur'ân'ın Kur'ân ile tefsiri, sünnetin beyân fonksiyonu, sahâbe ve tâbiûn ictihadları ile sonraki dönemlerde gelişen mezhebî yorum anlayışları metodolojik açıdan değerlendirilmiştir.

Fıkhî tefsir alanında klasik dönemden günümüze kadar birçok çalışma yapılmıştır. Özellikle ahkâm-ı'l-Kur'ân literatürü üzerine gerçekleştirilen araştırmalar, mezhep merkezli

<sup>1</sup> İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013), 210.

fiqhî yorumların gelişimini ortaya koymaktadır. Bunun yanında tefsir tarihi eserlerinde fiqhî tefsirin gelişimine dair önemli bilgiler yer almakta; ayrıca çağdaş akademik çalışmalarda ahkâm âyetlerinin yorum yöntemleri, icthad anlayışı ve mezhebî etkiler çeşitli yönleriyle incelenmektedir. Ancak mevcut çalışmaların önemli bir kısmı ya belirli müfessirler ve eserlerle sınırlı kalmakta ya da fiqhî tefsirin tarihî gelişim sürecini bütüncül biçimde ele almamaktadır.

Bu çalışma ise fiqhî tefsirin tarihî gelişimini vahiy döneminden başlayarak sistematik bir bütünlük içerisinde incelemeyi hedeflemektedir. Böylece hem erken dönem tefsir faaliyetlerinin ahkâm merkezli karakteri ortaya konulacak hem de sonraki dönemlerde mezhep, usûl ve icthad anlayışlarının tefsire etkisi tarihsel süreç içerisinde değerlendirilecektir. Bu yönüyle araştırmanın, fiqhî tefsirin gelişim çizgisini kronolojik ve metodolojik açıdan birlikte ele alması bakımından literatürdeki önemli bir boşluğu dolduracağı düşünülmektedir.

Araştırma sonucunda ulaşılan temel bulgulardan biri, fiqhî tefsirin Kur'an'ın nüzûlü ile birlikte başladığı ve ilk dönemlerden itibaren amelî hayatın ihtiyaçları doğrultusunda şekillendiğidir. Hz. Peygamberin beyân görevi, sahâbenin icthadları ve tâbiûn neslinin yorum faaliyetleri, fiqhî tefsirin temel metodolojik çerçevesini oluşturmuştur. Bunun yanında sonraki dönemlerde mezhebî aidiyetlerin güçlenmesiyle birlikte fiqhî tefsirin daha sistematik fakat aynı zamanda mezhep merkezli bir yapıya dönüştüğü görülmüştür. Çalışmada ayrıca, icthad faaliyetlerinin canlı olduğu dönemlerde ahkâm âyetlerinin daha dinamik yorumlandığı; taklid dönemlerinde ise mezhebî bağlılıkların yorum faaliyetlerini sınırlandırdığı sonucuna ulaşılmıştır.

Sonuç olarak bu araştırma, fiqhî tefsirin yalnızca hukukî hüküm çıkarma faaliyeti olmadığını; aynı zamanda Kur'an'ın toplumsal hayatı düzenleyen yönünü anlamaya yönelik tarihsel ve metodolojik bir yorum geleneği olduğunu ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu sebeple çalışmanın hem tefsir tarihi hem de İslâm hukuk düşüncesi açısından önemli bir katkı sağlayacağı değerlendirilmektedir.

### 1. Fikhî Tefsirin Vahiy Dönemindeki Temelleri

Fikhî Tefsir faaliyeti, Kur'an'ın indirilmesiyle birlikte Hz. Peygamber döneminden itibaren başladığı hiç şüphesiz bilinen bir hakikattir. Zira Kur'an âyetlerinin muhatabları tarafından anlaşılıp ve hayata uygulanabilmesi için tefsir faaliyetini gerekli kılmıştır.<sup>2</sup> Nitekim Hz. Peygamber hem tebyin hem de tebliğ vazifesinin bir gereği olarak özellikle ibâdât, muâmelât ve ukûbatla ilgili kapalı, açıklanmaya ihtiyacı olan ahkâm âyetlerini tefsir etmiş ve insanlara uygulamalı olarak göstermiştir.<sup>3</sup>

Kur'an'ı tefsir edebilmek için bütün tefsir türlerinde olduğu gibi fiqhî tefsirde de başvurulacak ilk kaynak, yine Kur'an'ın kendisidir. Bu hususu Zerkeşî (öl. 794/1391), “mes’ele” başlığı altında “Kur'an'ı Kur'an'la tefsir etmeyi en güzel tefsir metodu” olarak zikretmiş devamında da meseleyi: “Bir âyette mücmel olarak bahsedilen bir mesele başka bir âyette tafsilatlı ve geniş olarak açıklanmıştır. Yine bir âyette muhtasar şekilde belirtilen bir husus başka bir âyette uzun uzun anlatma (bast) şeklinde izah edilmiştir.”<sup>4</sup> şeklinde ifade ederek açıklığa kavuşturmuştur. Kur'an-ı Kerim’e bütüncül olarak baktığımızda bunun örnekleri pek çoktur. Mesela;

<sup>2</sup> İsmail Cerrahoğlu, *Kur'an Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Âmilleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1968), 16.

<sup>3</sup> Mevlüt Güngör, *Kur'an Tefsirinde Fikhî Tefsir Hareketi ve İlk Fikhî Tefsir* (İstanbul: Kur'an Kitaplığı, 1996), 70-71.

<sup>4</sup> Bedruddîn Muhammed b. Abdillâh Zerkeşî, *el-Burhân fî 'Ulûmi'l-Kur'an*, thk. Cemal Hamdî ez-Zehebî - İbrahim Abdullah el-Kurdî (Beyrut: Dâru'l-Marife, 1990), 2/315.

*“Size bildirilecek olanlar dışındaki ‘en‘âm’ denen hayvanlar sizin için helâl kılınmıştır.”<sup>5</sup> âyetinde ‘bildirilecek olanlar’ın neler olduğu mücmel bırakılmış, fakat aynı sûrede bulunan “Murdar hayvan, kan, domuz eti, Allah’tan başkası adına kesilmiş, boğulmuş, vurularak öldürülmüş, yuvarlanıp ölmüş, boynuzlanarak öldürülmüş hayvanlarla -henüz canı çıkmadan yetişip kestiklerinizin dışında- yırtıcıların yediği hayvanlar, dikili taşlar önünde (sunaklarda) boğazlanmış hayvanlar ve fal oklarıyla paylaşmanız size haram kılındı.”<sup>6</sup> âyeti ile de bu mücmellik beyan edilmiştir.*

Kur’ân, kendi kendini tefsir eden bir özelliğe sahiptir. Binaenaleyh, Hz. Peygamberin de ibâdât ve muamelâta dair pek çok mücmel âyeti bu metodla tefsir ettiği görülmektedir. Bu metodla yapmış olduğu tefsirinin misallerini özellikle muhtevâsı fıkıh konularına göre tertip edilmiş olan hadis mecmualarında ve son yıllarda telif edilen birçok eserde bulmak mümkündür. Örneğin; Hz. Peygamber, *“De ki (Allah şöyle buyuruyor): “Ey kendi aleyhlerine olarak günahta haddi aşan kullarım! Allah’ın rahmetinden ümit kesmeyin. Allah (dilerse) bütün günahları bağışlar; doğrusu O çok bağışlayıcı, çok merhametlidir.”<sup>7</sup> âyetini okuyunca orada bulunan bir adam ayağa kalkarak ‘Şirki de mi ey Allah’ın Resûlü?’ diye sormuş. Bu sorudan Hz. Peygamber hoşnut kalmamış ve “Allah kendisine ortak koşulmasını asla bağışlamaz”<sup>8</sup> âyetini okumuştur.<sup>9</sup>*

Vahiy döneminde Kur’an’ın Kur’an ile tefsirinden sonra en önemli kaynak, vahyin muhatabı ve teşrîin ikinci kaynağı Hz. Peygamberin tefsiri/beyânı gelmektedir. Çünkü Hz. Peygamber, kendisine indirilen Kur’ân’ı vahye<sup>10</sup> dayalı olarak kavliyle, fiiliyle ve takririyle açıklamış ve onun her hareketi ümmeti için bir örnek olmuştur.<sup>11</sup> Bu durumda Kur’ân’ın en önemli tefsir kaynağı Hz. Peygamberin sünneti olmaktadır.<sup>12</sup> Sünnet’in Kur’ân-ı Kerim’i tefsir/beyân etmesi iki şekilde olur. Birincisi, kitaptaki kapalılığı/mücmeli beyandır. Örneğin; namaz vakitleri ve nasıl kılınacağı, zekâtın miktarı ve nasıl verileceği, hac menâsiki vb. hükümlerin beyanı gibi. İkincisi ise kitapta var olan hüküm üzerine ziyadeliiktir. Örneğin; Hala ve teyzesi üzerine kadının nikâhını haram kılmak gibi. Kur’ân’daki hükümlerin çoğunluğu genel ilkeler ve küllî olduğundan, bunları izah ve beyân etmek için Sünnet’e ihtiyaç hâsıl olmuştur.<sup>13</sup> Nitekim Şâtıbî (öl. 790/1388), sünnetle sabit olan ahkâmı kabul etmeyenler hakkında; *“Sadece Kitap ile yetinme görüşü, sünnetten ayrılmış ve ahirette nasibi olmayan bir guruhun görüşüdür. Zira onlar bu aşırı düşüncelerini ‘Kitap’ta her şeyin açıklanmış olduğu’ esasına üzerine kurarak sünnetin koymuş olduğu hükümleri bir tarafa atmaktadırlar. Bu durum onların, Kur’ân’ı nüzûl amacına muvaffak olmayacak bir şekilde tevîl etmeleri ve Ehl-i Sünnet yolundan ayrılımları neticesini doğurmaktadır.”<sup>14</sup> demiştir.*

Hz. Peygamber her ne kadar bir takım gaybî olaylar, ahiret, kasas ve ahbar gibi konulardaki âyetleri de tefsir ve beyan etmiş olsa bile, ahkâma dair açıklamaları daha

<sup>5</sup> el-Mâide 5/1.

<sup>6</sup> el-Mâide 5/2.

<sup>7</sup> ez-Zümer 39/53.

<sup>8</sup> en-Nisâ 4/48.

<sup>9</sup> Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî Taberî, *Câmi‘u’l-beyân an te’vîli âyi’l-Kur’ân* (Kâhire: Mektebetü İbn Teymiyye, ts.), 8/449-450; Ebû’l-Fidâ İmâduddin İsmail b. Ömer İbn Kesîr, *Tefsîrû’l-Kur’ânî’l-‘azîm* (Suudi Arabistan: Dâru İbnü’l Cevzî, 2009), 3/134.

<sup>10</sup> en-Necm 53/3.

<sup>11</sup> el-Mümtehine 60/6.

<sup>12</sup> Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 213; Cerrahoğlu, *Kur’ân Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Âmiller*, 22.

<sup>13</sup> Cerrahoğlu, *Kur’ân Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Âmiller*, 23.

<sup>14</sup> İbrâhim b. Mûsâ eş-Şâtıbî, *el-Muvâfakât* (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1991), 4/13.

fazladır. Bu tür açıklamaları, ahkâm ile ilgili olan hadisleri fıkî konularına göre tertip eden “Sünen”<sup>15</sup> türü hadis mecmualarında bulmak mümkündür.<sup>16</sup>

Nebevî tefsirinin ehemmiyeti, özellikle ahkâm âyetlerini beyân etme konusunda daha da artmaktadır. Çünkü Kur'an'da hüküm ihtivâ edip uygulamaya dönük âyetlerin çoğunlukla mücmel ve genel prensipler biçiminde nazil olması, bu hükümlerin pratik hayata tatbîki noktasında yine vahye müstenit bir beyânı gerekli kılmaktadır. Bu nedenle Kur'an'ın ahkâmına dair Hz. Peygamberin söz ve uygulamalarıyla yaptığı her türlü açıklama büyük bir öneme haizdir.<sup>17</sup> Zira O'nun tebliğden sonra en mühim vazifesinin “İnsanlara indirdiklerimizi kendilerine açıklaman için ve (ola ki üzerinde) düşünürler diye sana da uyarıcı kitabı indirdik.”<sup>18</sup> âyeti ile vahyi açıklamak olduğu bildirilmektedir.

Mücmel âyetlerde Allah'ın (c.c) neyi murad ettiğini tayin etmek çok zor, hatta imkânsız olduğu için sahâbe özellikle ahkâm âyetlerinin açıklanmasına son derece ihtiyaç duyardı. Bu nedenle Hz. Peygamberden aktarılan tefsir rivâyetleri daha çok amelî ahkâm ve ibâdetlere ilişkin mücmel ve külli âyetlerin izah edilmesi şeklinde olmuştur. Hz. Peygamberin, mücmel olarak bırakılan ahkâmın beyânı sadedinde yapmış oldukları bu açıklamalar; ya amelin nasıl îfa edileceğinin belirlenmesi, ya da şartlarının veya sebeplerinin veya mânilerinin veyahut da sonuçlarının beyân edilmesi şeklinde olmuştur.<sup>19</sup>

Hulâsa olarak Hz. Peygamberin tefsiri genellikle, “Kur'an'ın mücmel olan âyetlerini tafsîl, umumi hükümlerini tahsis, müşkilini tavzih, mübhemini izâh, mutlakını takyîd, garîb kelimeleri beyân, tavsif ve tasvir ederek müşahhas hale getirme, edebî incelikleri ihtivâ eden âyetlerin maksadını bildirme ve nâsih-mensûhu tesbit etmek suretiyle olmuştur.”<sup>20</sup>

## 2. Sahâbe Döneminde Fıkî Tefsir

Fıkî Tefsir faaliyeti hususunda Hz. Peygamberden sonra en önemli rolü sahâbîler almıştır. Zira onlar Hz. Peygamberden edindikleri bilgileri sonraki nesillere nakil ve talim vazifesini başarıyla yerine getirmişlerdir. Bu derece onları bu alanda yetkili kılan iki önemli sebep vardır. Birincisi, aklî delillere ve aklî düşünceye ihtiyaç duymayan sarsılmaz mutlak imanları, ikincisi ise takriben 23 yıl boyunca Kur'an'ın nüzûlüne bizzat şahit olup teşrî esnasındaki hâdise ve sebepleri müşâhede etmeleri yani âyetlerin nüzûl sebeplerine vakıf olmaları idi. Böylece âyetlerden hüküm istinbat etme metoduna, nüzûl sebebine ve nâsih-mensuh ilmine sağlam bir şekilde sahip olmuşlardır. Bütün bunlara ek olarak kendilerinde bizâtihî var olan lügat bilgileri, fesahat ve belâgata olan hâkimiyetleri, Arap örf ve âdetlerini iyi biliyor olmaları da göz önünde bulundurulursa onların Kur'an'ı tefsir etme hususunda insanların en muktedirleri olmalarının nedeni ortaya çıkmış olur.<sup>21</sup>

<sup>15</sup> İbn Mâce, Tirmîzi ve Beyhakî'nin “Sünen”leri bu tür eserlerdir. “Camî” ve “Musannef” türü eserlerde ise ahkâma dair hadislerle beraber diğer konularla ilgili hadisler de mevcuttur. Nitekim İmâm Mâlik, “el-Muvatta” da Hz. Peygamberin ahkâma dair hadisleri ile birlikte Sahâbe ve Tâbiîn fetvâlarına, ayrıca kendi ictihad ve tefsîr açıklamalarına da yer vermiştir.

<sup>16</sup> İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi* (Ankara: Fecr Yayınevi, 1996), 2/44; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 233-234; Güngör, *Kur'an Tefsirinde Fıkî Tefsir Hareketi ve İlk Fıkî Tefsir*, 71.

<sup>17</sup> Muhammed Yûsuf Mûsâ, *Muhâdarât fî Târîhi'l-Fıkhi'l-İslâmî* (Kâhire, 1954), 16; Cerrahoğlu, *Kur'an Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Âmiller*, 43-44; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 1/61.

<sup>18</sup> en-Nahl 16/44.

<sup>19</sup> Şâtibî, *el-Muvâfakât*, 4/19.

<sup>20</sup> Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 1/61; Güngör, *Kur'an Tefsirinde Fıkî Tefsir Hareketi ve İlk Fıkî Tefsir*, 31; Mehmet Mahfuz Ata, “Örnekleriyle Hz. Peygamber, Sahâbe ve Tabiîn Dönemi Tefsir Anlayışı”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 12/62 (2019), 1667.

<sup>21</sup> Cerrahoğlu, *Kur'an Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Âmiller*, 45-46; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 234; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 1/65-68; Güngör, *Kur'an Tefsirinde Fıkî Tefsir Hareketi ve İlk Fıkî Tefsir*, 72;

Taberî (öl. 310/923), Kur'ân'ı tefsir/tevil etme hususunu üç kısımda mütalaa etmektedir. Birincisi, Allah'ın (c.c) bilgilerini kendi nefsinde saklı tuttuğu, mahlûkatının tamamından gizlediği ve kendisinden başka hiç kimsenin bilemeyeceği, ulaşamayacağı mânalardır. Bunlar; kıyametin kopma vakti, Hz. İsa'nın (a.s) inme zamanı, güneşin batı tarafından doğma ânı, Sur'a üfleme vakti gibi birtakım hadiselerin zaman ve vadeleridir. İkincisi, Allah'ın (c.c) manalarını bilmeyi Hz. Peygambere has kıldığı ve onun vasıtası ile de ümmetine öğretmiş olduğu mânalardır. Bu tür mânalar da insanların bilmeye muhtaç oldukları ve sadece Hz. Peygamberin izah etmesiyle öğrenilebilecek bilgilerdir. Üçüncüsü ise, Kur'ân'ın nâzil olduğu dili bilen herkesin anlayabileceği mânalardan müteşekkildir. Bu manalar ise, âyetlerde anlamı yaygın olarak bilinmeyen lafızları tevil etmek ve bunların irablarını bilmek gibi mânalardır.<sup>22</sup> Hz. Peygamberin vefatından sonra onun Kur'ân'ı tefsir etme vazifesini bir yönü ile sahâbe yerine getirmiştir. Çünkü onlar, Kur'ân'ın nâzil olduğu dili bilen herkesin, anlayabileceği bu manalara en fazla vakıf olan kimselerdir.

Bununla birlikte sahâbenin tamamının Kur'ân-ı Kerim hakkındaki anlayışları aynı seviyede değillerdi. Zira Hz. Peygamberden istifâde, lügat bilgisi, fazilet, kültür, şahsi anlayış ve ictimâî mevkileri bakımından farklı konumda bulunmaları, sahâbenin Kur'ân'ı anlama hususunda da farklı seviyelerde olmaları neticesini meydana getirmiştir. Dolayısıyla sahâbenin tamamının Kur'ân-ı Kerim'i aynı derecede icmâlen ve tafsîlen anlamaları mümkün değildir.<sup>23</sup>

Sahâbe, Kur'ân'ın tefsiri hususunda iki kısma ayrılmıştır. Bir kısmı Kur'ân'ın tefsirine dair söz söylemekten çekinirken, diğer bir kısmı da bildikleri nisbette âyetleri tefsir etmişlerdir. Kur'ân'ın îzahına yanaşmayanlar Hz. Peygamberin, kendi rey ve ictihadları ile tefsire kalkışanların durumu hakkında söylediği hadîse<sup>24</sup> bakarak mesul olmaktan korkmuş ve bundan dolayı bu işe yanaşmamışlardır. Bu ihtiyât ve mesûliyet hissi kendilerinden sonra gelen nesle de sirâyet etmiştir.<sup>25</sup>

Sahâbe, Kur'ân'daki dînî-ahlakî prensipleri öğrenip hayata tatbik etmek için onu anlamaya gayret göstermişlerdir. Kısaca sahâbe devrinde de Kur'ân'ın muhatapları, onun amelî yönüyle, başka bir ifâdeyle fikhî cihetiyle çok ilgilenmişlerdir. Bu nedenle rivâyet tefsirleri incelendiğinde sahâbenin, fikhî hükümlere dair nakillerinin çok olduğu müşâhede edilmektedir. Bu zâviyeden onlar, Kur'ân-ı Kerim'in; kelim, edebiyat ve bunun gibi amelî hüküm ifâde etmeyen yönleriyle iştiğal etmekten genellikle uzak durmaya çalışmışlardır. Bu meselelerle alakalı olarak uygulamada faydası olmayan incelik ve teferruâta dalmamışlardır.<sup>26</sup>

Sahâbenin ahkâm âyetlerini tefsir etme ve onlardan hüküm çıkarmadaki metodları, herşeyden önce Hz. Peygamberin sünnetini esas almak olmuştur. Eğer onlar sünnette söz

Adem Yerinde, *Ahkâm Ayetlerinin Tefsirinde Sünnetin Yeri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1997), 13.

<sup>22</sup> Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 1/87-88.

<sup>23</sup> Muhammed Hüseyin Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn* (Kâhire: Mektebetü Vehbe, 1976), 1/46-48; Mennâ' Halil el-Kattân, *Mebâhis fî 'ulûmi'l-Kur'ân* (Kâhire: Mektebetü Vehbe, 1995), 326-327.

<sup>24</sup> "Her kim kendi görüşü ile Kur'ân-ı Kerim'i tefsir ederse, cehennemdeki yerine hazırlansın" Muhammed b. 'İsâ b. Sevre b. Mûsa b. ed-Dahhâk et-Tirmizî, *el-Câmi'u'l-kebîr-Sünen-i Tirmizî* (Beyrut: Dârü't-Te'sîl, 2016), "Tefsîrü'l-Kur'ân" 1 (No. 3197).

<sup>25</sup> Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 1/77-78; Cerrahoğlu, *Kur'ân Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Âmiller*, 9-10.

<sup>26</sup> Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 234-236; Güngör, *Kur'ân Tefsirinde Fikhî Tefsir Hareketi ve İlk Fikhî Tefsir*, 71-72; Hüseyin Tekin Gökmenoğlu, "Ahkam Tefsirleri ve Özellikleri", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/5 (01 Haziran 1994), 206.

konusu mesele ile ilgili herhangi bir rivâyete rastlamamışlarsa, bu durumda rey ve icthad yoluna gitmişlerdir.<sup>27</sup>

Bir meselede icthadda bulunmak ve fikir yürütmek mümkün değilse, bu takdirde sahâbenin o meseledeki görüşlerini kabul etmek gerekir. Nitekim ulemânın ekserisi, bu gibi durumlarda sahâbe kavlini delil olarak kabul etmektedirler. Zerkeşî, bu konuyu *el-Burhân*'da şöyle açıklamaktadır:

“Bil ki, Kur'an iki kısımdır. Birincisi, tefsirine itibar edilen kimseden tefsir aktarılan kısımdır. İkincisi ise, hakkında böyle bir tefsir aktarılmayan kısımdır. Birinci kısım, üç çeşittir ki: Bu tefsir, ya Hz. Peygamberden, ya sahâbeden veya tâbiünün ileri gelenleri tarafından yapılan tefsirdir. Birinci çeşit tefsir; Hz. Peygamberden nakledilen tefsirin yalnız senedinin sahih olup olmadığı araştırılır. İkinci çeşit tefsir; Sahâbeden nakledilen tefsire ise bakılır. Şâyet onlar, Kur'an'ı lugat yönüyle tefsir etmişse, bu teredüt edilmeksizin kabul edilir. Zira sahâbe Arap dilinin inceliklerini çok iyi biliyorlardı. Şâyet Kur'an'ı sebebi nuzûl ile tefsir etmişseler, yine onların tefsiri kabul edilir. Zira onlar, nuzûl ortamına, hâdiseler ve hükümler arasındaki münasebete şahit olmuşlardır. Bu durumda onların görüşleri birbirine uymazsa, uzlaşma mümkün ise uzlaştırılır. Şâyet mümkün değilse, İbn Abbas'ın (öl. 68/687-88) (r.a) görüşü diğerlerine tercih edilir. Zira Hz. Peygamber onun hakkında 'Allah'ım ona tevili öğret!' şeklinde dua ederek onu müjdelemiştir. İmâm Şâfiî (öl. 204/820) (r.h), Hz. Peygamberin 'Feraizi en iyi bileniniz Zeyd'dir (öl. 45/665) (r.a).' buyurduğu için, feraiz ilminde Zeyd'in (r.a) görüşünü tercih etmiştir. Şâyet onların birbirine ters düşen görüşlerini uzlaştırmak mümkün değilse, mukallit olan kimse bu durumda beğendiği görüşü tercih eder. Tabiun'un ileri gelenleri tarafından yapılan üçüncü çeşit tefsire gelince; bunlar, âyetleri tefsir ederken ileri sürdükleri görüşlerini Hz. Peygamberin veya sahâbeden herhangi birinin kavline dayandırmazlarsa, konu ile ilgili görüşlerini taklit etmek caizdir. Ancak mukallit olan kimse onların bu durumdaki görüşlerini taklit etmezse bu takdirde icthad etmesi gerekir. Kur'an'ın ikinci kısmına gelince, yani hakkında tefsirciler tarafından herhangi bir açıklama aktarılmamış olan âyetler ise, azdır. Bunların anlaşılması, Arap dilinin inceliklerini araştırıp öğrenmekle mümkündür.”<sup>28</sup>

Sahâbenin âyetleri tefsir ederken rey ve icthad metoduna başvurmalarının tabii bir neticesi olarak aralarında bazı ihtilafların meydana gelmesine sebep olmuştur. Ancak aralarında vuku bulan bu ihtilaflar nazar-ı dikkate alındığında sonraki dönemlere göre daha az olduğu ortaya çıkmaktadır. Zira sahâbe rey ve icthadlarında istişâreye başvurmuş ve kısmen de olsa görüş farklılıkları engellenmiştir.<sup>29</sup>

Bu dönemin fıkhî tefsir ve rey-icthadlarına dair en güzel misallerine, Hz. Ömer'in (öl. 23/644) (r.a) devrinde rast gelmekteyiz. Meselâ, Mâide sûresinin 38. âyetinde hırsızlık yapan kişi hakkında elinin kesilmesi açık bir şekilde emredilmiştir. Ancak Hz. Ömer (r.a), kıtlık ve fakirlik dönemlerinde bu sirkat cezasının tatbîkini maslahat gereği geçici bir süre durdurmuştur.<sup>30</sup> Yine Tevbe Sûresi'nin 60. âyetinde zekât verilecek sınıflardan biri olarak kabul edilen “*müellefe-i kulûb*” hakkında teşrîindeki illet ve hikmetin ortadan kalktığını tesbit ederek bu sınıfa zekât verilmesini terk etmiştir.<sup>31</sup> Bir başka uygulamasında da, Mâide Sûresi'nin 5. âyetinde zımmî olan kadınlarla evliliğe izin verilirken Hz. Ömer (r.a), müslüman

<sup>27</sup> M. Esad Kılıçer, *İslam Fıkhdında Re'y Taraftarları* (Ankara: Selçuk Kitabevi Yay., 1961), 24-25. Bu hususa en güzel örnek, Hz. Peygamber tarafından Yemen'e kadı olarak gönderilen Muaz b. Cebel (r.a) ile ilgili hadistir. Bkz Ebû Dâvûd, “Kitâbü'l-Kazâ”, 11 (No. 3592).

<sup>28</sup> Zerkeşî, *el-Burhân*, 2/312-313.

<sup>29</sup> Zehebi, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, 1/46; Hayreddin Karaman, *İslam Hukukunda İctihad* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015), 58.

<sup>30</sup> Karaman, *İslam Hukukunda İctihad*, 77.

<sup>31</sup> Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî el-Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'an* (Beyrut: Daru İhya' et-Turas el-Arabi, 1996), 4/325-326.

erkeklerin, Ehl-i Kitap kadınlarla güzellikleri sebebiyle evlenmek için tercih etmeleri ve bunun müslüman hanımların saygınlığına zarar verebileceğinden dolayı bu tür evliliği yasaklamıştır.<sup>32</sup> Bunlar, Hz. Ömer'in nebevî dönemde elde ettiği tecrübe ve bilgiye müstenit yapmış olduğu ictihad ve uygulamalarının sadece bir kaçıdır.<sup>33</sup>

Netice olarak; bu dönemdeki fikhî tefsir faaliyetinin örnekleri tek tek incelendiğinde sahâbenin, şeriatın sûret ve şekli yanında ruh ve gâyesini de nazar-ı dikkate alarak Kur'ân'da hüküm bildiren âyetler üzerinde bazı ictihâdî yorumlarda bulunduğu da ortaya çıkmaktadır. Bu cümleden olmak üzere sahâbe, âyetlerdeki ahkâma mesnet olan illet ve sebeplerin zamanla tagayyuru nedeniyle hükümlerini dahi değiştirme yoluna gitmişler; bir kötülük ve mefsedete engel olmak için bir kısım âyetlerin hükmünü bazı durumlarda tatbik edilmemesini tercih etmişler; meşru nizâmı ve hukuku muhafaza etmek gayesiyle birtakım âyetleri tahsis, tamim veya zâhirî manalarını terk etmeyi daha uygun bulmuşlardır. Bununla birlikte, âyetleri tefsir ederken Hz. Peygamber'in sünnetinden, nâsih-mensûh olmalarından, lügavî durumlarından ve sebebi nüzûllerinden de geniş bir şekilde faydalanmışlardır. Aynı zamanda Hz. Peygamberin yapmış olduğu tefsir açıklamalarının günümüze kadar hadis formunda nakledilmesini sağlamışlardır.<sup>34</sup>

İbn Kesîr'in (öl. 774/1373) telif etmiş olduğu "*Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*" isimli eserinin ön sözünde sahâbeden gelen tefsir izahlarının önemini şu ifadelerle açıklamaktadır.

"Kur'ân'da ve Hz. Peygamberin Sünnet'inde tefsir bulamadığımız zaman, bu durumda sahâbe sözlerine başvuruda bulunuruz. Zira ashâb, bu hususta en bilgili kimselerdir. Bazı karineleri ve o âyete münhasır olan durumları müşâhede etmişlerdir. Bununla birlikte sahâbe, tam bir anlayış, salih amel ve sağlam bir ilim sahibidirler."<sup>35</sup>

### 3. Tâbiûn Döneminde Fikhî Tefsirin Genişlemesi

Tâbiûn nesli, vahyin ve Hz. Peygamberin ilk muhatapları olan ashâbdan ilim ve feyiz alan kimselerdir. Onlar, sahâbeden almış oldukları ilim sebebiyle hem tefsir hem de diğer ilim sahalarında yetkili konuma gelmişlerdir. Fakat hayatın tabîî akışı içerisinde birbiri arkasından gelen bu iki neslin dönemlerini kesin tarihlerle birbirinden ayırmak mümkün değildir. Bununla beraber Râşid Halifeler devrinde (11-41/632/661) ister ilmî ve ister idarî ve kazaî faaliyetler olsun hâkim rengin sahâbe dönemine; Emeviler devrinde (41-132/661-750) ise adı geçen faaliyetlerde hâkim rengin tâbiûn devrine ait olduğunu söylemek mümkündür.<sup>36</sup>

Hulefâ-i Râşidîn döneminde İslam devletinin sınırları, gelişen fetihler sonucunda Arap yarımadasını aşmaya başlamıştır. Bunun doğal bir neticesi olarak da İslâm ümmetine başka başka ırk, dil, din, örf, kültür, adet ve geleneklere sahip toplumlar katılmıştır. Müslüman olan bu kimselerin, İslâm toplumuna önceki örf, kültür ve medeniyetlerinde var olan birtakım uygulamaları aktarmışlardır. Bu yolla meydana gelen etkileşim neticesinde önceki dönemlerde söz konusu olmayan pek çok mesele ortaya çıkmış ve onlara çözüm bulunması mecburiyeti meydana gelmiştir. Bununla birlikte daha yeni yeni de olsa birtakım fırkaların zuhur etmesi Kur'an-ı Kerim'in tefsir edilmesine olan ihtiyacı daha da artırmıştır. Sahâbe

<sup>32</sup> Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 2/15-16; Hayreddin Karaman, "Fıkıh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996), 13/5.

<sup>33</sup> Hz. Ömer'in (r.a) ictihadlarına dair geniş bilgi için bkz: Nâdiye Şerîf el-Ömerî, *İctihâdü'r-Resûl* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985), 277-316.

<sup>34</sup> Güngör, *Kur'ân Tefsirinde Fikhî Tefsir Hareketi ve İlk Fikhî Tefsir*, 79.

<sup>35</sup> İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, 1/6.

<sup>36</sup> Yerinde, *Ahkâm Ayetlerinin Tefsirinde Sünnetin Yeri*, 15; Güngör, *Kur'ân Tefsirinde Fikhî Tefsir Hareketi ve İlk Fikhî Tefsir*, 80.

döneminin tefsir metodunu miras alan tâbiîn müfessirleri, önceki dönemlerde ihtiyaç duyulan bazı âyetlerin tefsiri ve genellikle ahkâm âyetlerinin izah edilmesi ile mahdud kalan tefsir faaliyetini, Kur'an'ın tamamına yaymış, ahkâm âyetlerine dair geniş açıklamaların yanında akâid ile ilgili âyetlerle birtakım kıssa, müphem ve mücmel ifadelerin izâhına da yer vermişlerdir. Hatta bu kadar erken dönemde Kur'an'ın tamamının tefsir edildiği ileri sürülmektedir. Zira tarihi kaynaklar, bu dönemde Kur'an'ın tamamını ihtivâ eden tefsirlerin yazıldığına işaret etmektedirler.<sup>37</sup>

Fetihlerle birlikte muhtelif beldelere dağılan tabiî âlimler, gittikleri yerlerde ilmî faaliyetlerini yürütmüşlerdir. Muhtelif şehirlere dağılarak ayrı ayrı merkezlerde ilmî etkinliklerini sürdüren sahâbe döneminden farklı olarak; sosyo-kültürel yapı, hoca ve coğrafi çevreden kaynaklanan ilmî gruplaşmaların aşikâr olması da bu döneme rastlamaktadır. Fakat gruplaşmaların nedeni mezhep farklılıkları olmayıp daha ziyade bölge ve üstad farkından doğmuştur. Zira bu dönemde henüz farklı ictihat prensiplerinden meydana gelen bir gruplaşma mevzu bahis değildir.<sup>38</sup> Bu ilmî gruplaşma neticesinde Kûfe ve Basra merkezlerini içine alan Irak Medresesi ile Mekke ve Medine merkezlerini içine alan Hicâz Medresesi teşekkül etmiştir. Bunun doğal bir neticesi olarak zuhur eden bazı ihtilaflar daha sonraki dönemlerde iyice aşikâr olmuştur. Ahkâm âyetlerine, kendi özel ictihad usûlleri ile anlam kazandırarak istinbat yoluna giden bu medreseler artık literatürde Ehl-i Eser/Hadis ve Ehl-i Rey ekolleri diye söz edilmeye başlamıştır.<sup>39</sup>

Tâbiûn nesli, sahâbe dönemi ile iç içe bir hayatı tecrübe etmiş ve onlardan sonra dinî konularda öncülük görevini üstlenmiştir. Aynı şekilde Kur'an âyetlerini tefsir etme hususunda da onların yolunu takip etmiş ve metotlarını tesâhup etmiştir. Binaenaleyh sahâbe dönemi için ileri sürülen hususiyetlerin büyük bir kısmı tâbiûn dönemi için de muteberdir. Ayrıca tâbiûn uleması, Kur'an'ı ve sünneti esas alıp sahâbe görüşlerini de göz önünde bulundurarak kendi bilgi ve birikimleri doğrultusunda ictihat faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Bununla birlikte bu dönemdeki din bilginlerinin ahkâm âyetlerini tefsir etme ve bunlardan hüküm istinbatındaki metotları kısaca şöyledir: Önce Kur'an-ı Kerim'e onda aradıklarını bulamadıkları vakit sırasıyla sünnete, sahâbî görüşlerine, bazen de ehl-i kitaba müracaat ediyorlardı. Şâyet söz konusu mesele ile ilgili herhangi bir bilgiye rastlamamışlarsa bu takdirde kendi rey ve ictihatlarını ortaya koyarak çözüm yoluna gitmişlerdir.<sup>40</sup>

Bir sonraki alt başlığa geçmeden tâbiîn müfessirlerinin kendi rey ve ictihatlarına dayanarak ahkâm âyetlerini nasıl tefsir ettiklerine dair birkaç örnek vermek istiyoruz:

### Örnek 1

فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ وَمَنْ كَانَ مَرِيضًا أَوْ عَلَى سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِنْ أَيَّامٍ أُخَرَ يُرِيدُ اللَّهُ بِكُمُ الْيُسْرَ وَلَا يُرِيدُ بِكُمُ الْعُسْرَ

"Artık içinizden kim bu aya yetişirse onu oruçlu geçirsin. Kim de hasta veya yolcu olursa, başka günlerden sayısınca tutar. Allah sizin için kolaylık istiyor, güçlük çekmenizi istemiyor."<sup>41</sup> Tabiîn müfessirleri, âyet-i kerimede zikredilen (الْيُسْرَ) "kolaylık" ve (الْعُسْرَ) "güçlük, zorluk"

<sup>37</sup> Bkz. Cerrahoğlu, *Kur'an Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Âmilleri*, 155-164; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 1/103-104; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 243-244. Bu dönemde yazıldığı ileri sürülen tefsirlere misal olarak; Ebu'l-Âliye er-Riyâhî (öl. 93/711), Sa'îd b. Cübeyr (öl. 95/714), Mücâhid b. Cebr (öl. 104/722), Katâde (öl. 117/735), İkrime (öl. 107/725), Dahhâk b. Müzâhim (öl. 105/723), Muhammed b. Ka'b el-Kurazî'nin (öl. 108/726) derlemiş oldukları tefsirler gösterilebilir.

<sup>38</sup> Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 2/47; el-Kattân, *Mebâhis fi 'ulûmi'l-Kur'an*, 330.

<sup>39</sup> Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 2/48; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, 1/76-77; Karaman, "Fıkıh", 13/6.

<sup>40</sup> Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, 1/98-99; Cerrahoğlu, *Kur'an Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Âmilleri*, 109.

<sup>41</sup> el-Bakara 2/185.

ifadelerini farklı şekilde tefsir etmişlerdir. Mücâhid b. Cebr (öl. 103/721), Dahhâk b. Müzâhîm (öl. 105/723) ve Katâde b. Diâme'ye (öl. 117/735) göre buradaki kolaylıktan kasıt seferde oruç tutmamak, güçlükten kasıt ise tutmaktır. Bu yoruma göre seferde oruç tutmak, Allah'ın (c.c) razı olmadığı ve zor iş kabul edilmiştir. Yine tabîîn âlimlerinden olan Ömer b. Abdülaziz (öl. 101/720) ise söz konusu olan bu kelimeleri izah ederken herhangi bir kayıt koymamıştır. Zira seferde, bunlardan (oruç tutmak veya tutmamak) hangisi zor gelirse o güçlük, hangisi de kolay gelirse o da kolaydır demiştir. Bu yoruma göre ise oruç tutmak veya tutmamaktan hangisi zorluk teşkil ediyorsa, Allah'ın (c.c) razı olmadığı husus odur.<sup>42</sup>

## Örnek 2

وَالْمُطَلَّاتُ يَتَرَبَّصْنَ بِأَنفُسِهِنَّ ثَلَاثَةَ قُرُوءٍ وَلَا يَحِلُّ لَهُنَّ أَنْ يَكْتُمْنَ مَا خَلَقَ اللَّهُ فِي أَرْحَامِهِنَّ إِنْ كُنَّ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ  
الْآخِرِ وَبُعُولَتُهُنَّ أَحَقُّ بِرَدِّهِنَّ فِي ذَلِكَ إِنْ أَرَادُوا إِصْلَاحًا

"Boşanan kadınlar kendi başlarına (evlenmeksizin) üç âdet süresince beklerler. Allah'a ve âhiret gününe iman ediyorsa, Allah'ın rahimlerinde yarattığını gizlemeleri onlara helâl olmaz. Eğer taraflar arayı düzeltmeyi istiyorlarsa kocaları, onları kendilerine geri çevirme hususunda başkalarından daha ziyade hak sahibidirler."<sup>43</sup> Dönemin müfessirlerinden Saîd b. el-Müseyyeb (el-Müseyyib) (öl. 94/713), bu âyeti yorumlarken "Koca, kadın üçüncü iddet dönemine girdikten sonra (kadına) dönme hakkını kaybeder." demiştir.<sup>44</sup>

## Örnek 3

وَاسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلَاةِ وَإِنَّهَا لَكَبِيرَةٌ إِلَّا عَلَى الْخَاشِعِينَ

"Sabır ve namazla Allah'tan yardım isteyin. Şüphesiz bunlar, Allah'a huşû ile boyun eğenlerden başkasına ağır gelir."<sup>45</sup> Tabîînin önde gelen âlimlerinde Mücâhid b. Cebr âyetteki صَبْرٍ (sabır) kelimesinden kastedilen mananın "oruç" olduğunu ifade etmiştir.<sup>46</sup>

## Örnek 4

Sahâbe döneminde halife Ömer'in (r.a), teşriîndeki illet ve gaye/hikmetin ortadan kalktığı gerekçesi ile âyette zekât verilen sınıflardan biri olarak zikredilen "Müellefe-i kulub" a zekâtтан pay vermeyi terk ettiğini daha önce belirtmiştik. Tâbiîn döneminde ise dönemin halifesi Ömer b. Abdülaziz, söz konusu sınıfa zekâtтан hisse verilmesindeki illet ve gaye/hikmetin tekerrür ettiğine kanaat getirerek onlara da zekâtтан pay vermeye başlamıştır.<sup>47</sup>

Tefsir külliyyatını incelediğimizde bu örnekleri daha da çoğaltmak mümkündür. Fakat çalışmamızdaki asıl gaye bu olmadığı için bunlarla iktifa edeceğiz. Bu dönemdeki müfessirler genel olarak ahkâm âyetlerini tefsir ve izah etme noktasında icab ettiğinde kendi rey ve icthatlarını da beyan etmişler; bunu yaparken de ekseriya belli başlı esaslardan hareket etmişlerdir. Bilhassa âyetlerin esbab-ı nüzûlünü, teşriî hikmet ve gayelerini, lafızların lügavî

<sup>42</sup> Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî İbnü'l-Cevzî, *Zâdül-Mesîr fî 'İlmi't-Tefsîr* (Beyrut: Daru İbn Hazm, 2002), 107.

<sup>43</sup> el-Bakara 2/228.

<sup>44</sup> Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 4/510-511.

<sup>45</sup> el-Bakara 2/45.

<sup>46</sup> Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed Kurtubî, *el-Câmi'li ahkâmî'l-Kur'ân* (Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 2006), 2/66; Ebû Muhammed Abdülhak İbn Gâlib İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, thk. Abdullah b. İbrahim el-Ensârî (Katar: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 2007), 201.

<sup>47</sup> Ebû Abdillâh Muhammed İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ* (Kahire: Mektebetü'l-Hânicî, 2001), 5/350.

anlamalarını, Arap dilinin üslubunu, mizacını, inceliklerini ve kelimelerin hususiyetlerini göz önünde bulundurmuşlardır.<sup>48</sup>

Sünnet ve sahâbe görüşünün bulunmadığı yerde tâbiûn kavlinin tefsirde hüccet teşkil edip etmeyeceği hususu tartışılmıştır. Süyûtî'nin (öl. 911/1505) Kur'ân ilimleri ile ilgili yazmış olduğu *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân* isimli eserinde tâbiûn kavlinin tefsirde delil olabileceğini, Zerkeşî'nin de bu görüşte olduğunu ileri sürmüştür. Ayrıca bu mesele hakkında Ahmed b. Hanbel'den (öl. 241/855) ise menfî ve müsbet olmak üzere iki görüş nakledildiğini kaydeder.<sup>49</sup>

İbn Teymiyye (öl. 728/1328) ise konu hakkında "Tâbiînün sözleri fürû konularında bile hüccet teşkil etmezken, nasıl olur da tefsirde hüccet kabul edilir? şeklinde bir eleştiri ileri sürülebilir. Bu eleştiri, bir tâbiî âlimin sözü, kendisine muhalif fikir beyan eden başka bir tâbiî âlim için hüccet olmaz anlamında doğrudur; fakat tâbiî âlimler bir meselede ittifak ettiklerinde onların bu ittifakının hüccet değeri taşıdığı hususunda şüphe etmek yersizdir. Tâbiî âlimler arasında ihtilaf söz konusu olduğunda, bir tâbiî sözünün başka bir tâbiîye veya daha sonraki nesillere karşı hücciyeti mevzu bahis değildir." demektedir.<sup>50</sup> Ancak çoğu müfessir, tâbiûnun hocaları olan sahâbeleri nazarı itibara alarak onların sözlerini makbul addedip eserlerine almışlardır.<sup>51</sup>

Nitekim gerek klasik gerekse modern dönem müfessirleri, tâbiûn âlimlerinin görüşlerine tefsirlerinde geniş ölçüde yer vermiş, bu rivâyetleri nakletmekle yetinmeyerek ilmî bir değerlendirmeye de tâbi tutmuşlardır. Müfessirler, tâbiûna nispet edilen görüşlerden delillerle desteklenen ve Kur'ân ile sahih sünnete uygun olanları benimserken, isabetli bulmadıkları görüşleri ise çeşitli gerekçelerle tenkit etmişlerdir. Bu durum, tâbiûn tefsir mirasının sonraki dönemlerde mutlak surette kabul edilmediğini, bilakis ilmî tenkit ve tercih süzgecinden geçirilerek değerlendirildiğini göstermektedir. Kanaatimizce de isabetli olan yaklaşım, tâbiûn âlimlerinin ihtilaf ettikleri görüşleri deliller çerçevesinde tetkik ederek değerlendirmek, üzerinde ittifak ettikleri görüşleri ise güçlü bir ilmî karîne olarak kabul etmektir.

#### 4. Tebeu't-Tâbiîn Dönemi ve Tedvin Süreci

Tabiîn dönemini takip eden neslin adı "*Tebeu't-Tâbiîn*"dir. Birbirini takip eden bu iki dönemi kesin tarihlerle sınırlamak mümkün olmasa da Emevilerin (132/656) son, Abbasilerin (750/1258) ise ilk dönemlerinin bu devri oluşturduğu ileri sürülebilir. Bu tarihlere göre tebeu't-tâbiîn dönemi, hicri ikinci asrın ilk çeyreği ile son zamanlarını kapsamaktadır.<sup>52</sup>

Tefsir faaliyeti, İslam dininin zuhuru ile başlamıştır. Sahâbe devrinde rivâyet yolu ile aktarılmış olan tefsire dair bilgiler, tâbiîn devrinde hadislerle beraber tasnif edilerek telif

<sup>48</sup> Cerrahoğlu, *Kur'ân Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Âmiller*, 109; Güngör, *Kur'ân Tefsirinde Fıkhî Tefsir Hareketi ve İlk Fıkhî Tefsir*, 90.

<sup>49</sup> Zerkeşî, *el-Burhân*, 2/294; Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'an*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim (Riyad: Vizâratü's-Şu'ûnî'l-İslâmiyye ve'l-Evkâfi ve'd-Da'veti ve'l-İrşâd, 1967), 4/181-182.

<sup>50</sup> Takiyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm İbn Teymiyye, *Mukaddime fî Usûli't-Tefsîr*, thk. Adnan Zarzûr (Beyrut, 1972), 105.

<sup>51</sup> Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirîn*, 1/96; el-Kattân, *Mebâhis fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, 331.

<sup>52</sup> Arif Ulu, "Tebeu't-Tâbiîn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011), 40/217-218.

edilmeye başlanmıştır. Tedvin dönemi olarak kabul edilen tebeu't-tâbiîn devrinde ise Kur'ân-ı Kerim'in baştan sona kadar tefsiri yapılarak yazılı bir şekilde kaydedilmiştir.<sup>53</sup>

Emevîler döneminde ilmî ve sosyo-kültürel faaliyetler nisbeten sönük geçmiştir. Zira bu tür faaliyetler, devletin teşvik ve desteğinden yoksun bırakılmıştır. Buna karşın Abbasiler, tarih sahnesine çıkarken ileri sürdükleri "Hulefâ-i Râşidin dönemini tekrar ihya etme" sloganına uygun olarak gayret göstermişler; bu nedenle din bilginleri ile yakından ilgilenip onları bizzat ilmî ve sosyo-kültürel faaliyetlere teşvik etmiş ve desteklemişlerdir.<sup>54</sup>

Bu tezahür nedeniyle din bilginleri her alanda yoğun bir tedvin faaliyetine başlamışlardır. Bu cümleden olmak üzere önceki dönemlerde hadis çalışmaları içerisinde rivâyet halinde aktarılan tefsir ilmi, dirâyet tefsirinin de neşvü nemâ bulmasıyla müstakil bir ilim haline gelmiş ve bu dönemden itibaren müstakil tefsir eserleri yazılmaya başlanmıştır.<sup>55</sup> Fakat umumiyetle hadisçiler tarafından tedvin edilen bu eserler daha ziyade Hz. Peygamber, ashâb ve tâbiîn tefsire dair sözlerini ihtiva etmekte olup dirâyet unsuruna nazaran rivâyet unsuru daha ağır basmaktadır.<sup>56</sup>

Bu dönemde gerek Abbasî halifelerinin yaşam tarzlarını ve devlet yönetimini dînî hükümlere isnat etme istekleri ve gerekse başka başka kültür, örf ve geleneklere sahip milletlerin İslâm dinini seçmeleri fikhî ahkâm istinbat ve ictihad etme faaliyetlerine yansımaları müsbet olmuş ve fakihler arasındaki görüş ayrılıkları da o oranda artmıştır. Üstelik tâbiîn döneminde daha çok üstad, muhit ve malzeme farkına müstenit olan Ehl-i Hicâz ve Ehl-i Irak şeklindeki gruplaşma, tebeu't-tâbiîn döneminden itibaren ictihad usûl ve metoda müstenid bir gruplaşmaya dönüşmüştür. Bunun neticesinde de Ehl-i Hadis/Eser ve Ehl-i Rey ismiyle anılan fıkıh medreseleri doğmuştur.<sup>57</sup>

Sahâbe ve Tâbiîn döneminde ortaya çıkan rey ve ictihad faaliyetleri hem ictihad ehlinin sayısının artması hem de yeni problemlerin ortaya çıkmasıyla birlikte sonraki dönemlerde daha da yoğunlaşmıştır.<sup>58</sup> Bu süreçte, farklı ictihadlardan kaynaklanan görüş ayrılıklarını bir araya getiren eserler de kaleme alınmıştır. Bu eserlerden biri, Taberî'nin "*İhtilâfu'l-Fukahâ*" adlı çalışmasıdır. Ayrıca aynı dönemde, ilimlerin tedvin ve tasnif süreci önemli bir gelişme göstermiş, farklı alanlarda müstakil eserler ortaya konmuştur. Bu ilmî canlılık ortamında, Hâricîler, Şiîler ve Mu'tezile gibi siyasî ve itikadî mezheplerin faaliyetleri hız kazanmış; bununla eş zamanlı olarak yabancı kültürlerle ait ilmî ve felsefî eserlerin tercümeleri yapılmış ve tasavvufî hareketler de giderek daha belirgin bir şekilde yaygınlık kazanmıştır.<sup>59</sup>

Bu dönemden başlayarak yapılan bütün bu faaliyetlerin tefsir çalışmalarına da etki ettiği; her grup ve hareketin kendi usûl ve yönteminin meşru olma durumunu Kur'ân'a müstenit kılma ve ona söyletme gereksiniminden kendi görüşlerini ihtiva eden tefsirler yazılmaya başladığı görülmektedir. Bu cümleden olarak, bir yandan hüküm bildiren

<sup>53</sup> Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 269; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 1/159.

<sup>54</sup> Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 2/48; Hayreddin Karaman, *İslâm Hukuk Tarihi* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2014), 157; Karaman, "Fıkıh", 13/4.

<sup>55</sup> Cerrahoğlu, *Kur'ân Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Âmiller*, 110; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 269; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 1/159.

<sup>56</sup> Cerrahoğlu, *Kur'ân Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Âmiller*, 111; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 269. Bu dönemde müstakil tefsir yazdığı ileri sürülen zevattan bazıları şunlardır: Ali b. Ebi Talha (ö.143/760), Mukâtil b. Süleyman (ö.150/767), Şu'be b. Haccac (ö.160/776), Süfyân es-Sevrî (ö.161/778), Vakî' b. Cerrâh (ö.196/811), Süfyân b. Uyeyne (ö.198/813), Yahya b. Sellâm (ö.200/815), Abdurrezzâk b. Hemâm (ö.211/827).

<sup>57</sup> Karaman, *İslâm Hukuk Tarihi*, 157-162.

<sup>58</sup> Mûsâ, *Muhâdarât fî Târîhi'l-Fıkhî'l-İslâmî*, 25-26.

<sup>59</sup> Güngör, *Kur'ân Tefsirinde Fikhî Tefsir Hareketi ve İlk Fikhî Tefsir*, 95.

âyetlerin îzahı mâhiyetinde müstakil fıkhî tefsir eserleri telif edilmeye, bir yandan da ahkâma dair olanlar başta olmak üzere hadisler tedvin edilmeye ve bab/konularına göre tertip edilmeye başlanmıştır. Ayrıca dilliler, âyetleri filolojik açıdan tahlil ederek Garîbu'l-Kur'ân, Mecâzü'l-Kur'ân, Meâni'l-Kur'ân ve İ'râbu'l-Kur'ân gibi eserler, tasavvuf ehlide, ahlâki özellikleri ihtiva eden âyetleri yorumlayarak tasavvufî tefsirler vermeye başlamışlardır.<sup>60</sup>

### 5. Taklid ve Kurumsallaşma Dönemi

Tebeu't-tâbiîn döneminden itibaren artık ilimlerin tedvin ve tasnifi tamamlanmış, tefsir de diğer islâmî ilimler gibi müstakil bir ilim dalı haline gelmiştir. Daha önceki dönemde her müctehid, muayyen bir mezhebe veya görüşe bağlı olmaksızın Kur'ân, sünnet ve diğer şer'i kaynaklar ışığında olaylara bakmışlar ve delillere göre hüküm vermişlerdir. Bazen verilen hükümde ittifak etmişler bazen de delillerden dolayı farklı sonuçlara varmışlardır. Ancak aralarında hiçbir mezhep taassubu olmamıştır. Bu dönemde fakihler birbirleriyle görüşmüş, herhangi bir sakınca görmeksizin karşılıklı istifade ve istişarede bulunmuşlardır. Zira onlar doğru hükme varmak için gayret göstermişlerdir.<sup>61</sup> Örneğin İmâm Şâfiî'ye nispet edilen, "Hadis sahihse, o benim görüşümdür."<sup>62</sup> sözü, onun sahih hadise dayalı hüküm verme konusundaki yaklaşımını ortaya koymaktadır. Benzer şekilde İmâm Şâfiî'nin, İmâm Ebû Hanîfe (öl. 150/767) hakkında, "İnsanlar fıkıhta İmâm Ebû Hanîfe'nin çoluk çocuğu gibidir."<sup>63</sup> dediği nakledilmektedir. Bunun yanı sıra İmâm Şâfiî'nin İmâm Mâlik (öl. 179/795) hakkında, "Âlimlerden söz edildiğinde İmâm Mâlik parlak bir yıldız gibidir."<sup>64</sup> şeklinde bir değerlendirmede bulunduğu da aktarılmaktadır. Bu tür ifadeler, klasik dönemde fakihlerin birbirlerinin ilmî birikimlerini takdir ettiklerini ve fıkhî görüşlerin değerlendirilmesinde ilmî otorite ile delil arasındaki ilişkinin önemsendiğini göstermektedir. Fakihler birbirlerini böylece takdir edip sevmişlerdir. Fakat bu durum uzun sürmemiştir. Zira hicri üçüncü asırdan itibaren belirginleşen mezhebî taassub ve fırkacılık düşüncesi gittikçe güçlenmiş hatta bu hâl, bütün meselelerde mensubu olduğu mezhebin görüşünü almaya, onu müdafaa etmeye ve diğer mezhebin görüşünün hak olmadığına inanmaya kadar varmıştır. Dolayısıyla âlimlerin ictihad ve hüküm istinbat etme hususundaki gayretleri gevşemiş ve kendilerinden önceki din bilginlerinin kitaplarıyla yetinmişlerdir. Bunların eserlerini ya ihtisar etmişler ya da şerh etmişlerdir. Bunun sebebi de o dönemde İslâm Devleti'nin hemen her bölgesinde meydana gelen savaşlar ve bunların ortaya çıkarmış oldukları iç huzursuzluklardır. Bütün bunlar, her alanda olduğu gibi tefsir ilmî faaliyetlerinin de zayıflamasına neden olmuşlardır.<sup>65</sup>

Bu cümleden olmak üzere, ilmî çalışmalarda da ictihadın yerini artık taklidin almaya başladığı görülmektedir. Söz konusu taassubun etkileri hem toplumda hem de din bilginleri arasında hissedilir bir şekilde kendini göstermiştir. Daha önce din bilginleri kendi aralarında rahatlıkla istişare ve fikir teâtîsinde bulunurken artık bu dönemde ilmi çalışmalarını muayyen bir mezhebe göre yapmaya ve kendi mezhebinin görüş ve düşüncelerini müdafaa eden eserler yazmaya başlamışlardır. Bundan önceki dönemde istedikleri din bilginlerine

<sup>60</sup> Cerrahoğlu, *Kur'ân Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Âmiller*, 127; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 289; Zekerîya Pak, "Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri (Taberi Öncesi)", *Tefsir El Kitabı*, ed. Mehmet Akif Koç (Ankara: Grafiker Yayınları, 2015), 153; Ali Eroğlu, *Tarihte Tefsir Hareketi ve Tefsir Anlayışları* (Erzurum: EKEV Yayınevi, 2002), 105-107.

<sup>61</sup> Abdülvehhâb Hallâf, *Hulâsatü Târîhi't-Teşrî'i'l-İslâmî* (Kuveyt: Daru'l-Kalem, ts.), 57-82.

<sup>62</sup> Muhammed b. Ahmed b. Osmân b. Kaymaz Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1985), 10/35.

<sup>63</sup> Ebû Bekr Ahmed b. Alî Hatib Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd* (Beyrut: Dârü'l- Kütübü'l İlmiyye, 2004), 13/345.

<sup>64</sup> Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdilbâkî b. Yûsuf Zûrkânî, *Şerhü'z-Zûrkânî alâ Muvatta'î'l-İmâm Mâlik* (Kâhire: Dârü'l-Hadis, 2015), 1/8-9.

<sup>65</sup> Müsâid Müslim Abdullah, *Gelişme Döneminde Tefsir*, çev. Muhammed Çelik (İzmir: Çağlayan Matbaası, 2006), 36-37; Hayreddin Karaman, *İslam Hukukunda Mezhepler* (İstanbul: İrfan Yayınevi, 1971), 161.

soru sorup aldıkları fetvaya göre amel eden halk tabakası da artık sadece mensubu olduğu mezhebin âlimlerine başvurarak müşküllerini halletme yoluna gitmişlerdir. Bu dönemden sonra artık her mezhep içerisinde, mensubu olduğu mezhebin görüşlerini ihtiva eden “*Ahkâmü'l-Kur'ân*” yazmaya başlayan âlimler ortaya çıkmıştır.<sup>66</sup>

Bütün bu değerlendirmeler ışığında, fikhî tefsirin temellerinin Kur'ân-ı Kerîm'in nüzûl sürecinde atıldığı söylenebilir. Zira Kur'ân'ın amelî hükümlerini konu edinen âyetler, Hz. Peygamber tarafından açıklanmış ve uygulanarak ilk fikhî yorum örneklerini teşkil etmiştir. Vahiy döneminden sonra ise Kur'ân'ın amelî hükümlerine yönelik çalışmalar gerek sahâbe döneminde gerekse sonraki dönemlerde gelişerek müstakil bir ilmî birikime dönüşmüş ve tarih boyunca önemini koruyarak günümüze kadar ulaşmıştır.<sup>67</sup>

### Sonuç

Bu çalışmada fikhî tefsirin oluşum ve dönüşüm süreci, Kur'ân'ın nüzûlünden mezheplerin kurumsallaşmasına kadar uzanan tarihsel çizgi içerisinde incelenmiştir. Araştırma, Kur'ân'ın amelî hükümlerine ilişkin açıklama ve uygulamaların vahiy döneminde başladığını; ancak bunların zamanla farklı ilmî çevrelerin, ictihad faaliyetlerinin ve fıkıh düşüncesinin etkisiyle müstakil bir yorum birikimine dönüştüğünü ortaya koymuştur. Bu bakımdan Hz. Peygamber dönemindeki tebyin ve tatbikat ile sonraki dönemlerde ortaya çıkan fikhî tefsir literatürünün aynı düzlemde değerlendirilmemesi gerektiği anlaşılmıştır.

İlk dönemlerde ahkâm âyetlerinin anlaşılmasında Hz. Peygamber'in açıklamaları ve uygulamaları belirleyici olmakla birlikte, sahâbe döneminde karşılaşılan yeni meseleler ictihad faaliyetlerini zorunlu kılmıştır. Sahâbe arasındaki görüş ayrılıklarının yalnızca lafzî farklılıklardan kaynaklanmadığı; hükümlerin uygulanma şartları, illet ve maslahat gibi unsurların da bu farklılıklarda rol oynadığı görülmektedir. Hz. Ömer'in bazı uygulamaları, nassın lafzî ile hükmün amacı arasındaki ilişkinin erken dönem hukukî düşüncede dikkate alındığını göstermesi bakımından özellikle dikkat çekicidir.

Tâbiûn ve sonraki dönemlerde farklı ilmî çevrelerin teşekkülüyle birlikte ahkâm âyetlerinin yorumunda çeşitli yöntemsel tercihler belirginleşmiştir. Bu farklılıkları yalnızca Ehl-i hadis ve Ehl-i rey ayrımı üzerinden açıklamak yeterli değildir. Hadislerin değerlendirilme biçimi, lafızların anlaşılması, kıyas ve örf gibi istidlal araçlarının kullanımı ile maslahat ve diğer usûlî ilkeler, hükümlerin yorumlanmasında birlikte etkili olmuştur. Dolayısıyla fikhî tefsirin tarihini, birbirinden kesin sınırlarla ayrılmış ekollerin ortaya çıkışından ziyade, farklı yorum imkânlarının ve hukukî tercihlerinin zaman içerisinde belirginleştiği bir süreç olarak değerlendirmek daha isabetlidir.

Tedvin süreci ve mezheplerin kurumsallaşması, ahkâm âyetlerinin yorumunda mezhebî usûllerin ve yerleşik hukukî kabullerin ağırlığını artırmıştır. Bununla birlikte taklid dönemini ictihadın bütünüyle sona erdiği bir dönem şeklinde nitелеmek tarihsel gerçekliği tam olarak yansıtmamaktadır. Bu dönemde esas belirleyici husus, önceki mezhep imamlarının oluşturduğu fikhî birikimin sonraki hukukî değerlendirmelerde daha güçlü bir referans hâline gelmesidir. Böylece yorum faaliyeti, bir taraftan mevcut mezhebî mirası korurken diğer taraftan ortaya çıkan meseleleri bu birikim çerçevesinde değerlendiren bir karakter kazanmıştır.

Araştırmanın ulaştığı temel sonuç, fikhî tefsirin tek biçimli bir yorum geleneği olmadığıdır. Ahkâm âyetlerinin anlamlandırılması, her dönemde yalnızca metnin doğrudan anlamıyla sınırlı kalmamış; vahyin açıklanması, yeni meselelerin çözümü, hukukî istidlal ve mezhebî birikim gibi farklı unsurların etkileşimi içerisinde şekillenmiştir. Bu durum, fikhî

<sup>66</sup> Güngör, *Kur'ân Tefsirinde Fikhî Tefsir Hareketi ve İlk Fikhî Tefsir*, 96-97.

<sup>67</sup> Celal Kırca, *İlimler ve Yorumlar Açısından Kur'ân'a Yönelişler* (İstanbul: Marifet Yayınları, 2009), 70-71.

tefsirin tarihini yalnızca belirli hükümlerin nasıl yorumlandığını gösteren bir literatür tarihi olmaktan çıkararak, Kur'an metni ile değişen hukukî ve toplumsal şartlar arasındaki ilişkinin izlenebildiği bir yorum tarihi olarak değerlendirmeyi mümkün kılmaktadır.

Bu çalışmanın özgün katkısı da burada ortaya çıkmaktadır. Fıkhî tefsirin tarihsel seyri yalnızca dönemsel bir tasnif üzerinden değil, ahkâm âyetlerinin yorumunda etkili olan yöntemsel tercihlerin birbirini nasıl dönüştürdüğü dikkate alınarak ele alınmıştır. Böylece vahiy dönemindeki tebyin ve uygulamadan başlayan yorum faaliyetinin, sahâbe ve tâbiûn dönemlerindeki ictihadî açılımlar, tedvin süreci ve mezhebî yapılanmalarla farklı nitelikler kazandığı; dolayısıyla fıkhî tefsirin süreklilik ile değişim unsurlarını birlikte barındıran dinamik bir yorum alanı olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu perspektif, fıkhî tefsirin hem tefsir tarihi hem de İslâm hukuk düşüncesinin oluşum süreci içerisindeki konumunun daha bütüncül biçimde değerlendirilmesine imkân sağlamaktadır.

### Kaynakça

- Abdullah, Müsâid Müslim. *Gelişme Döneminde Tefsir*. çev. Muhammed Çelik. İzmir: Çağlayan Matbaası, 2006.
- Ata, Mehmet Mahfuz. "Örnekleriyle Hz. Peygamber, Sahâbe ve Tabiîn Dönemi Tefsir Anlayışı". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 12/62 (2019).
- Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî Hatib. *Târîhu Bağdâd*. Beyrut: Dâru'l- Kütübü'l İlmiyye, 2004.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Kur'ân Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Âmiller*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1968.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Tarihi*. 2 Cilt. Ankara: Fecr Yayınevi, 1996.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Usûlü*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 24. Basım, 2013.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî. *Ahkâmü'l-Kur'ân*. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâ'it-Türâsi'l-Arabî, 1992.
- Eroğlu, Ali. *Tarihte Tefsir Hareketi ve Tefsir Anlayışları*. Erzurum: EKEV Yayınevi, 2002.
- Gökmenoğlu, Hüseyin Tekin. "Ahkam Tefsirleri ve Özellikleri". *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/5 (01 Haziran 1994), 203-217.
- Güngör, Mevlüt. *Kur'ân Tefsirinde Fıkhi Tefsir Hareketi ve İlk Fıkhi Tefsir*. İstanbul: Kur'ân Kitaplığı, 1996.
- Hallâf, Abdülvehhâb. *Hulâsatü Târîhi't-Teşrî'i'l-İslâmî*. Kuveyt: Daru'l-Kalem, ts.
- İbn Atiyye, Ebû Muhammed Abdülhak İbn Gâlib. *el-Muharrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*. thk. Abdullah b. İbrahim el-Ensârî. Tek Cilt. Katar: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmîyye, 2. Basım, 2007.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İmadüddin İsmail b. Ömer. *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm*. 7 Cilt. Suudi Arabistan: Dâru İbnü'l Cevzî, 2009.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed. *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*. Kâhire: Mektebetü'l-Hânicî, 2001.
- İbn Teymiyye, Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm. *Mukaddime fî Usûli't-Tefsîr*. thk. Adnan Zarzûr. Beyrut, 2. Basım, 1972.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî. *Zâdü'l-Mesîr fî 'İlmi't-Tefsîr*. Beyrut: Daru İbn Hazm, 2002.
- Karaman, Hayreddin. "Fıkıh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/1-14. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996.
- Karaman, Hayreddin. *İslâm Hukuk Tarihi*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2014.
- Karaman, Hayreddin. *İslam Hukukunda İctihad*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015.
- Karaman, Hayreddin. *İslam Hukukunda Mezhepler*. İstanbul: İrfan Yayınevi, 1971.
- Kattân, Mennâ' Halil. *Mebâhis fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. Kâhire: Mektebetu Vehbe, 7. Basım, 1995.
- Kılıçer, M. Esad. *İslam Fıkhiında Re'y Taraftarları*. Ankara: Selçuk Kitabevi Yay., 1961.
- Kırca, Celal. *İlimler ve Yorumlar Açısından Kur'ân'a Yönelişler*. İstanbul: Marifet Yayınları, 2009.
- Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*. 24 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2006.
- Mûsâ, Muhammed Yûsuf. *Muhâdarât fî Târîhi'l-Fıkhi'l-İslâmî*. Kâhire, 1954.
- Ömerî, Nâdiye Şerîf. *İctihâdü'r-Resûl*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985.
- Pak, Zekeriya. "Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri (Taberi Öncesi)". *Tefsir El Kitabı*. ed. Mehmet Akif Koç. Ankara: Grafiker Yayınları, 4. Basım, 2015.

- Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *el-İtkan fî Ulûmi'l-Kur'an*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim. 4 Cilt. Riyad: Vizâratü's-Şu'ûni'l-İslâmiyye ve'l-Evkâfi ve'd-Da'veti ve'l-İrşâd, 1967.
- Şâtıbî, İbrâhim b. Mûsâ. *el-Muvâfakât*. Suudi Arabistan: Vizâratü's-Şu'ûni'l-İslâmiyye ve'l-Evkâfi ve'd-Da'veti ve'l-İrşâd, 1991.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî. *Câmi'u'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. 16 Cilt. Kâhire: Mektebetü İbn Teymiyye, 2. Basım, ts.
- Tirmizî, Muhammed b. 'Îsâ b. Sevre b. Mûsa b. ed-Dahhâk. *el-Câmi'u'l-kebîr-Sünen-i Tirmizî*. 5 Cilt. Beyrut: Dârü't-Te'sîl, 2. Basım, 2016.
- Ulu, Arif. "Tebeu't-Tâbiîn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/217-218. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.
- Yerinde, Adem. *Ahkâm Ayetlerinin Tefsirinde Sünnetin Yeri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1997.
- Zehebî, Muhammed b. Ahmed b. Osmân b. Kaymaz. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. 23 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1985.
- Zehebî, Muhammed Hüseyin. *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*. 3 Cilt. Kâhire: Mektebetü Vehbe, 1976.
- Zerkeşî, Bedruddîn Muhammed b. Abdillâh. *el-Burhân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Cemal Hamdî ez-Zehebî - İbrahim Abdullah el-Kurdî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Marife, 1990.
- Zürkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdilbâkî b. Yûsuf. *Şerhü'z-Zürkânî alâ Muvatta'i'l-İmâm Mâlik*. 4 Cilt. Kâhire: Dârü'l-Hadis, 2015.